

Prof. dr MLAĐEN KOVAČEVIĆ

OSNOVNI ELEMENTI DUGOROČNE STRATEGIJE EKONOMSKIH ODNOSA JUGOSLAVIJE S INOSTRANSTVOM

Dugoročna strategija ekonomskih odnosa Jugoslavije sa inostranstvom u velikoj meri je determinisana nizom faktora među kojima se ističu:

- a) nužnost ostvarivanja relativno dinamičnog razvoja privrede, kao i višeg kvaliteta tog razvoja,
- b) neophodnost smanjenja stepena zaduženosti zemlje prema inostranstvu a posebno prema konvertibilnom području,
- c) eksterno okruženje, odnosno promene do kojih dolazi u svet-skoj privredi i međunarodnoj trgovini i nužnost adekvatnog praćenja i uključivanja u te promene.

Jugoslavija je sredinom 1985. godine donela plan razvoja do 2000. godine u kome je predviđen rast društvenog proizvoda po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,5%, uz osetno poboljšanje kvaliteta tog razvoja. Sigurno je da neće biti moguće ostvariti ni jedno ni drugo bez još dinamičnijeg rasta i uvoza i izvoza robe, usluga i znanja. Jugoslavija, suprotno svim društvenim opredeljenjima, već čitave dve decenije ima sporiji rast izvoza od rasta proizvodnje, što je suprotno od sveta u celini i ogromne većine drugih zemalja. Zbog toga, dostignutog visokog nivoa duga i visokog stepena zaduženosti prema inostranstvu, izraženog rasta kamatnih stopa na međunarodnom finansijskom tržištu i izraženog rasta cene nafte, ona je bila prinuđena da bitno smanji kvantum uvoza, što je sve u svemu imalo za posledicu autarkičan i gotovo stagnantan rast privrede i osetan pad kvaliteta privređivanja. Sada je očito da se u cilju ostvarenja zadovoljavajućih relativno visokih stopa rasta društvenog proizvoda moraju definitivno napustiti autarkične tendencije. Drugim rečima sve veća otvorenost privrede prema inostranstvu i izvozno usmeren

razvoj su nužnost bez alternative i ako se oni ne bi realizovali izlazak iz krize ne bi bio moguć. Neosporno je da je realizacija neophodnih dugoročnih kvantitativnih a posebno kvalitativnih ciljeva privrednog razvoja nemoguća bez dinamičnog rasta uvoza robe, znanja i usluga.

Kao što je pomenuto, Jugoslavija je u poslednjih šest godina realno smanjila uvoz robe za oko 35⁰%, pa je veoma izraženo kvantitativno smanjenje uvoza prema društvenom proizvodu imalo niz nepovoljnih efekata na kvalitet razvoja. U poslednjih šest godina Jugoslavija je drastično smanjila uvoz opreme, čiji je realni nivo u 1984. godini bio za oko 63⁰% niži nego 1979. godine. Neosporno je da je Jugoslavija u nedostatku dugoročne strategije tehnološkog razvoja i nedostatku trajnijeg sistema kreditiranja prodaje domaće opreme na našem tržištu do 1980. godine uvozila deo opreme koju je i sama proizvodila i koja je u pogledu cena i kvaliteta bila konkurentna uvoznj. Zbog kontinuiranog i značajnog smanjenja uvoza opreme od 1979. godine jugoslovenska privreda je počela tehnološki da zaostaje za razvijenim zemljama, a to se nepovoljno odrazilo na produktivnost rada i kvalitet proizvoda, a time i na konkurentnost jugoslovenskih proizvoda na svetskom tržištu. Zbog potrebe praćenja tehnološkog progressa u svetu, modernizacije privrede, rasta produktivnosti, kvaliteta proizvoda i povećanja konkurentnosti, Jugoslavija u narednom periodu mora imati dinamičan rast uvoza opreme.

Skromni sirovinski i energetski resursi činiće nužnim dinamičan rast uvoza reproduktionog materijala i sirovina, među kojima se ističu nafta, prirodni gas, ugajl za koksiranje, verovatno i uranijum, sirovi fosfati, obojeni metali i njihovi koncentraci, kalijeve soli, pamuk, vuna, sirova kafa, prirodni kaučuk, hemijske sirovine, kakao i dr.

Postojeći vrlo nizak nivo uvoza proizvoda široke potrošnje, a, isto tako, i očekivani rast životnog standarda stanovništva, činiće nužnim relativno dinamičan rast uvoza ove kategorije proizvoda.

Da bi se obezbedila kratkoročna ravnoteža ponude i tražnje na domaćem tržištu, biće potreban znatno veći obim tzv. interventnog uvoza, koji se poslednjih godina sveo na simboličan nivo.

Zbog nedostatka dugoročne koncepcije tehnološkog razvoja, zaostajanja u razvoju naučnoistraživačkog rada, neorganizovanosti i usitnjenosti privrede i niza drugih faktora, Jugoslavija je postala izuzetno visoko zavisna od uvoza znanja. Istina, zbog nedostatka deviza, u poslednjih šest godina uvoz znanja je osetno smanjen. Budući, da se u tom periodu stanje u naučno-istraživačkom i razvojnom radu nije popravilo već se verovatno i pogoršalo, smanjenje uvoza znanja imalo je iste nepovoljne efekte kao i smanjenje uvoza opreme. Kada se ima u vidu da se kreativnost naučnoistraživačkog rada ne može brzo bitnije povećati, čak i u slučaju formulisanja i prihvatanja dugoročne koncepcije tehnološkog razvoja zemlje, Ju-

goslavija iz istih razloga kao i kod uvoza opreme, mora računati sa rastom uvoza znanja.

Neophodan relativno dinamičan rast proizvodnje i spoljne trgovine i rast životnog standarda u Jugoslaviji činiće nužnim dalji rast uvoza raznih usluga.

Kada se imaju u vidu velike devizne obaveze Jugoslavije prema inostranstvu po osnovu duga, koje će postojati do kraja ovog veka, jasno je da se dinamičan rast uvoza robe, usluga i znanja može ostvariti samo ako se ostvari isti ili još dinamičniji rast izvoza robe, usluga i znanja. Prema tome, bitan element strategije razvoja, a posebno strategije ekonomskih odnosa s inostranstvom, mora biti dinamičan rast izvoza i deviznog priliva. Jugoslovenski izvoz robe, usluga i znanja morao bi, za razliku od poslednjih 20 godina, rasti brže i od rasta ukupne proizvodnje i od rasta svetske trgovine, što samo po sebi govori o težini ostvarenja iznuđene dinamike izvoza.

Budući da Jugoslavija spada među najzaduženije zemlje i da je njen stepen zaduženosti, pogotovu prema konvertibilnom području, iznad tolerantne granice, ona mora u dugom roku imati u kumulativu pozitivan ili uravnotežen platni bilans. Međutim, za razliku od poslednjih nekoliko godina, kada je ona ostvarila uravnoteženu razmenu ili pozitivan platni bilans smanjivanjem uvoza robe, usluga i znanja, radi napuštanja autarkičnog razvoja, to se mora ostvarivati još bržim rastom izvoza robe, usluga i znanja od rasta deviznih izdataka prema inostranstvu.

Pošto oko 90% jugoslovenskog spoljnog duga, odnosno oko 18 milijardi dolara, čini dug u konvertibilnim devizama i da Jugoslavija, u svrhu praćenja tehničko-tehnološkog progressa sa ovog područja, posebno iz razvijenih zemalja, mora računati s rastom uvoza opreme i znanja, pa i nekih reprodukcioni materijala, jasno je da je nužnost natprosečnog rasta izvoza robe i usluga u ovo područje iznuđen element strategije ekonomskih odnosa s inostranstvom.

Dinamičan rast izvoza, na konvertibilno područje posebno, nije nužan samo zbog obezbeđenja deviza za potreban uvoz i servisiranja inostranog duga već pre svega zbog kvantiteta a pogotovu kvaliteta razvoja. S ozbirom da će zbog razvoja tehnologije i tehnike za sve veći broj proizvoda domaće tržište postati nedovoljno da apsorbuje sve veću serijsku proizvodnju, samo sve veći udeo realizacije na stranom tržištu može obezbediti dinamičan rast, optimalno korišćenje kapaciteta, višu produktivnost, niže jedinične troškove proizvodne i povećanje cenovne konkurentnosti kako na domaćem tako i na stranom tržištu. Bez sve većeg učešća na stranom tržištu i takmičenja u najjačoj konkurenciji neće biti moguće ostvariti odgovarajući nužan kvalitet razvoja uopšte i kvalitet proizvoda i usluga koji zahteva strano tržište.

Iz svega izloženog može se zaključiti da planirani i nužan rast privrede do kraja ovog veka po prosečnoj stopi od oko 4,5%, a posebno nužnost povećanja kvaliteta tog rasta zahteva prosečan rast

i izvoza i uvoza robe, usluga i znanja po prosečnim stopama od 5,5—6,0% do kraja ovog veka.

S obzirom da se do kraja ovog veka prognozira da će svetska trgovina rasti po relativno skromnoj prosečnoj godišnjoj stopi od 4—4,5%¹ i na želju velikog broja zemalja da povećaju svoje učešće u međunarodnoj trgovini i da poprave svoj položaj u međunarodnoj podeli rada, očito je da će konkurencija na svetskom tržištu biti sve oštrija i da će za Jugoslaviju biti izuzetno teško da ostvari tako dinamičan rast izvoza pa zbog toga i deviznog priliva i uvoza.

Ipak, pod određenim uslovima i pretpostavkama i preduzimanjem odgovarajućih mera i akcija nužan dinamičan rast izvoza i deviznog priliva je moguć.

Dinamičniji rast izvoza i deviznog priliva a preko toga i uvoza biće moguće ostvariti samo ako se izvrše dublje promene privrednog sistema tako da se poveća efikasnost investiranja i privređivanja i ako se realizuje izvozno usmerena strategija privrednog razvoja.

Nužan dinamičan rast robnog izvoza, pa i izvoza nekih uslužnih sektora, neće biti moguć bez bitnog popravljanja stanja u naučnoistraživačkom i razvojnom radu, jer će položaj svake zemlje, pa i Jugoslavije na svetskom tržištu, sve više zavisiti od sposobnosti njenih naučnoistraživačkih kadrova da kreiraju nove proizvode i novu tehnologiju i da usavršavaju postojeće proizvode i tehnologije. Time i nizom drugih mera izvoz robe i usluga bi se povećavao pre svega po osnovu povećanja konkurentnosti na ekonomski zdravim osnovama.

U strategiji razvoja uopšte i ekonomskih odnosa sa inostranstvom Jugoslavija mora više forsirati one sektore proizvoda i usluga u kojima ima i u kojima će imati komparativne prednosti i koji se mogu trajnije ekonomično plasirati na stranom, pre svega tržištu konvertibilnog područja.

S obzirom na probleme akumulacije i deviza, Jugoslavija mora forsirati razvoj onih sektora, proizvoda i usluga čiji izvoz donosi dobit, odnosno obezbeđuje akumulaciju.

Imajući u vidu težak problem nezaposlenosti, naročito visokoobrazovane mlade radne snage, u strategiji razvoja i izvoza biće neophodno forsirati radno-intenzivne proizvode i usluge, pogotovu one koje imaju visoke inpute kvalifikovanije radne snage.

Devizni problemi činiće nužnim forsiranje izvoza proizvoda i usluga koji su malo zavisni od uvoznih inputa i koji daju najveći naročito konvertibilnim neto devizni efekat.

Jugoslavija mora postepeno napuštati izuzetno diverzificiranu robnu sektorsku strukturu izvoza koja se ne sreće ni u jednoj drugoj zemlji. Drugim rečima, Jugoslavija merama ekonomske politike

¹ Pregled tih prognoza dat je u mom radu „Strategija ekonomskih odnosa sa inostranstvom“ u kolektivnoj studiji *Jugoslavija u svetskoj privredi na pragu XXI veka*, Informator, Zagreb, 1986.

1 razvojne politike mora izraziti ekonomski racionalnu sektorsku fizionomiju.

S obzirom na jugoslovenske tehničko-tehnološke kapacitete, raspoložive faktore proizvodnje, naročito na sve veće učešće visokoobrazovane radne snage i očekivanu tražnju na stranom tržištu, u strategiji robnog izvoza Jugoslavija bi morala forsirati izvoz proizvoda široke potrošnje a naročito izvoz opreme. S druge strane, i zbog relativne oskudice u prirodnim resursima, očekivane tražnje na svetskom tržištu i očekivanih nepovoljnih odnosa cena primarnih proizvoda prema cenama industrijskih proizvoda, učešće sirovinna i reprodukcionog materijala u robnoj strukturi izvoza bi trebalo vremenom da opada.

Polazeći od velike izvesnosti da će teški devizni problemi i problemi servisiranja inostranog duga zemalja u razvoju ostati do kraja ovog veka, nužan uslov za izvoz opreme u ove zemlje i izvođenje investicionih radova u njima biće kreditiranje, pa zbog toga Jugoslavija mora što pre kreirati trajan i konkurentan sistem kreditiranja stranih kupaca, a pre svega iz ovih zemalja.

Imajući u vidu dosadašnja ostvarenja, buduće eksterno okruženje i raspoložive resurse, pod određenim uslovima industrija i usluge bi mogle i morale biti osnovni nosioci dinamike izvoza.

Ako se zna da industrija poslednjih godina daje oko 95% jugoslovenskog robnog izvoza i da će tražnja na svetskom tržištu za industrijskim proizvodima biti u narednom dugoročnom periodu natprosečno izražena, ovaj sektor bi morao biti osnovni nosilac dinamičnog rasta ukupnog robnog izvoza.

Međutim, industrija će moći dinamično da povećava izvoz samo ako se ispune prethodno navedene pretpostavke i ako se reše navedeni problemi koji su nepovoljno uticali na efikasnost i konkurentnost jugoslovenske industrije. Pored toga, bez većih ostvarenja na planu unapređenja podele rada i programa proizvodnje, većeg stepena organizovanosti i integrisanosti i zajedničkog i pojedinačno naučnoistraživačkog i razvojnog rada neće biti moguće dinamično povećati izvoz ovog sektora.

S obzirom na eksterne uslove, domaće potencijale i dosadašnje rezultate, osnovni nosioci dinamike industrijskog izvoza trebalo bi da budu metalska industrija (u okviru nje posebno mašinogradnja) elektroindustrija i hemijska industrija.² Ne mali doprinos dinamičnom rastu izvoza mogle bi dati i brodogradnja, drvena industrija, tekstilna industrija, industrija kože i obuće, obojena metalurgija i industrija nemetala.

I u okviru niza ostalih industrijskih sektora ima čitav niz proizvoda čija bi dinamika izvoza mogla imati natprosečan rast. Bitno je instrumentima razvojne politike, sistemskim rešenjima i merama ekonomske politike forsirati proširenje postojećih kapaciteta proizvoda iz ovih sektora koji se trajnije mogu ekonomično izvoziti. I u

² Detaljnija obrazloženja pod kojim uslovima bi ovi sektori mogli dinamično povećati izvoz dati su u mom radu u navedenoj studiji.

ovim, a posebno u prethodno navedenim industrijskim sektorima, potrebno je brzo osvajanje novih proizvoda za kojima će tražnja na svetskom tržištu biti perspektivna. Pored toga, jugoslovenska industrija mora poklanjati sve veću pažnju necenovnim faktorima konkurentnosti gde je ona inferiornija u odnosu na konkurenciju i koji će u budućnosti imati sve veći značaj u međunarodnoj trgovini. Među tim faktorima ističu se kvalitet, pouzdanost i dizajn proizvoda, obezbeđenje servisa i rezervnih delova, rokovi isporuke i drugi.

Nije realno očekivati da će Jugoslavija do kraja ovog veka moći znatnije da poveća izvoz proizvoda poljoprivrede i šumarstva. Iako se svrstava među evropske zemlje koje imaju povoljne prirodne uslove za razvoj poljoprivrede i šumarstva, izvoz proizvoda ova dva sektora ima dugoročnu tendenciju stagnacije ili pada, tako da je od rekordnog nivoa od 512 miliona dolara dostignutog u 1976. godine i pored rekordnog nivoa proizvodnje, pao na samo 413,8 miliona dolara.

Brojni su uzraci nepovoljnih dugogodišnjih rezultata u izvozu ovih sektora a među njima se ističu nedovoljna ulaganja u razvoj i modernizaciju poljoprivrede, nepovoljan status poljoprivrede i zanimanja poljoprivrednog proizvođača, pojačan protekcionizam, naročito u Evropskoj ekonomskoj zajednici, do koga je došlo nakon njenog proširenja.

Svi ograničavajući faktori za razvoj poljoprivrede i izvoz poljoprivrednih proizvoda ostaće prisutni i u narednom dugoročnom periodu. Ekstremni uslovi naročito ulaskom Španije i Portugala u EEZ, će se pogoršati. Problem nedostatka sredstava za ulaganje u poljoprivredu, pa i nedostatka mlade obrazovane radne snage koja bi se sa voljom bavila ovom delatnošću, biće verovatno i pojačan. Na osnovu toga može se zaključiti da Jugoslavija do 2000. godine može ostvariti u najpovoljnijem slučaju uravnoteženu spoljotrgovinsku razmenu proizvoda poljoprivrede i šumarstva, s tim da se ta izbalansiranost ostvari ne značajnim ograničavanjem uvoza, već rastom proizvodnje i izvoza. Boljim ekonomisanjem zemljišta i usmeravanjem investicija, Jugoslavija bi mogla da računa sa osetnijim rastom izvoza samo nekih proizvoda iz ovih sektora. Međutim, ako poljoprivreda bude i dalje imala isti tretman i ako bude opterećena sličnim problemima kao i do sada, njen izvoz ne samo da neće rasti već će se i dalje smanjivati i trgovinski deficit poljoprivrednih proizvoda i proizvoda poreklom iz poljoprivrede će se ponovo početi povećavati.

S obzirom na vrlo solidnu naučnoistraživačku bazu i razvijen naučnoistraživački i razvojni rad u institutima, fakultetima i većim kombinatima i solidnu afirmaciju u inostranstvu, Jugoslavija bi morala stimulisati i forsirati izvoz znanja i iskustva vezanog za poljoprivredu pa bi se u tom slučaju po tom osnovu devizni priliv mogao dinamično povećavati.

Zbog problema razvoja sektora poljoprivrede i šumarstva a naročito zbog činjenice da je Jugoslavija siromašna u sirovinskim i

energetskim izvorima, ona u dugoročnoj strategiji ekonomskih odnosa s inostranstvom ne može računati sa osetnijim rastom izvoza sirovina i energije, a istovremeno mora računati sa daljim rastom njihovog uvoza.

Jugoslavija ima izuzetno povoljne prirodne uslove za razvoj i izvoz nekih važnijih usluga. Zahvaljujući tome, ulaganjima u razvoj uslužnih sektora i izraženoj konjunkturi i tražnji na stranom tržištu, devizni priliv od usluga je dinamično rastao pogotovu do 1974. godine.

Recesija u svetskoj privredi i usporeni razvoj uslužnih sektora u Jugoslaviji imali su za posledicu osetno usporavanje dinamike jugoslovenskog deviznog priliva od usluga, ali je on apsolutno ipak rastao, pa je 1981. godine dostignut apsolutni rekord u prilivu i u odlivu i u pozitivnom saldu koji su iznosili 5425 odnosno 2086 i 3339 miliona dolara respektivno.

Prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda, Jugoslavija je u 1980. godine po vrednosti izvoza usluga delila 16. i 17. mesto na rang listi zemalja najvećih izvoznika usluga, a po kvantitativnom odnosu izvoza usluga prema robnom izvozu (49,9%) bila je na visokom 6. mestu.

Jačanje recesije u svetskoj privredi koja je u 1982. godini primila oblike svetske privredne krize i u vezi sa tim smanjenje obima svetske trgovine u toj godini i kasnije njen spor oporavak, povećanje stepena nezaposlenosti u razvijenim zemljama, pad investicione aktivnosti u svetu, rastu vrednosti američkog dolara u odnosu na druge važnije konvertibilne valute i u vezi sa tim pad cena proizvoda i usluga u međunarodnoj razmeni, a posebno jačanje razvojnih problema u nerobnom sektoru Jugoslavije, imali su za rezultat smanjenje nominalne vrednosti priliva deviza po osnovu usluga u tri uzastopne godine: 1982, 1983. i 1984. godini, dok je u 1985. godini ostvarena vrlo skromno povećanje od samo 3%.

Ne osporavajući značaj eksternih ograničavajućih faktora, treba istaći da su veći uticaj na smanjenje deviznog priliva od usluga imali domaći faktori, a posebno spor i neekonomičan razvoj uslužnih sektora.

Iako je robni izvoz Jugoslavije rastao sporo i sporije od svetskog robnog izvoza, izvoz usluga u periodu 1970—1984. godine rastao je još sporije, tako da se kvantitativni odnos izvoza nefaktorskih usluga prema robnom izvozu smanjio sa 50,1% (u 1970. godini) na 33,1% (u 1984. godini), a izvoz faktorskih usluga sa 50,7% (u 1975. godini) na 36,1% (u 1984. godini).³

Iako Jugoslavija ima još uvek visoko mesto na rang listi zemalja najvećih izvoznika usluga, ona nije iskoristila izuzetno po-

³ Dr Ante Čičin-Sajn i saradnici, *Uslužni sektor u privredi SFR Jugoslaviji i moguće implikacije međunarodnog regulisanja trgovine uslugama na razvoj tog sektora u Jugoslaviji*, EI Zagreb i IST Beograd, Zagreb—Beograd, 1986. godine.

voljne preduslove za razvoj i izvoz usluga, naročito saobraćaja i turizma.

Prirodne prednosti koje Jugoslavija ima u sektorima saobraćaja i turističkih usluga retko se susreću i sigurno je da ona tu ima komparativne prednosti koje se u budućoj strategiji razvoja i strategiji ekonomskih odnosa s inostranstvom moraju znatno više koristiti.

Sa stanovišta međunarodnog transporta Jugoslavija je smeštena na izuzetno povoljnom geografskom položaju. Ona je pomorska zemlja sa vrlo povoljno lociranim lukama, što je u, uslovima kada se oko 90% međunarodne trgovine obavlja pomorskim prevozom i kada će prevoz vodenim putem i u budućnosti biti najjeftiniji, vrlo značajno. Kroz Jugoslaviju protiče i Dunav koji će početkom naredne dekade biti spojen sa Majnom i Rajnom i preko koga će nakon toga odvijati živ međunarodni promet.

Jugoslovenska železnica ima izuzetno povoljan geografski, geopolitički i saobraćajni značaj, što pokazuje i činjenica da se od 40.000 km pruga koje je Međunarodna železnička unija definisala kao glavne železničke pruge u Evropi oko 4.000 km nalazi u našoj zemlji. Izuzetno povoljan geografski položaj i sve intenzivnija spoljnotrgovinska razmjena između zemalja Zapadne Evrope i zemalja Bliskog istoka učinili su jugoslovensku železnicu jednom od najznačajnijih tranzitnih železnica u Evropi.

Slične povoljnosti ona ima i kada su u pitanju drumski i PTT saobraćaj.

Na osnovu svega iznetog i činjenice da je u posleratnom periodu međunarodna trgovina dinamično rasla bilo je realno očekivati da će jugoslovenski devizni priliv od saobraćaja i osiguranja takođe dinamično rasti. Međutim, to je bio slučaj zaključno sa 1973. godinom, a kasnije devizni priliv od ovog sektora osetno sporije raste, a u nekim godinama stagnira pa i opada. Ipak je, po podacima Međunarodnog monetarnog fonda, Jugoslavija u 1980. godini na rang listi zemalja sa najvećim deviznim prilivom od pomorskog saobraćaja bila na 16. mestu a po osnovu izvoza ostalih vidova saobraćaja na 15. mestu.

Kriza u svetskoj privredi i osetno usporavanje dinamike rasta svetske trgovine, rast vrednosti američkog dolara (s obzirom da se više usluga saobraćaja naplaćuje u drugim valutama čija je vrednost u odnosu na dolar znatno opala), posebno vrlo spor razvoj gotovo svih vrsta saobraćajnih kapaciteta a posebno magistralnih železničkih pravaca, pomorske flote, luka i PTT sistema kao i nizak nivo organizovanosti i pad kvaliteta usluga imali su za posledicu kontinuelan pad deviznog priliva po osnovu saobraćaja u periodu 1981—1984. i njegov blag rast u 1985. godini (od oko 5%).

Nedovoljno dinamičan razvoj, sporost u modernizaciji i nizak nivo organizovanosti imali su za posledicu nesposobnost glavnih tranzitnih linija da prihvate svu ponuđenu robu za tranzit na pravcu Zapadna Evropa — Bliski istok. Zbog toga je došlo do preorijen-

tacije stranih korisnika naših tranzitnih pruga na druge tranzitne pravce, a to se moralo nepovoljno odraziti na devizni priliv Jugoslavije po osnovu železničkog saobraćaja.

Zbog sporog razvoja trgovačke flote, Jugoslavija gotovo sistematski pada na rang listi zemalja koje poseduju ovu flotu.

Spor razvoj i zaostajanje u primeni novih tehnologija u našim pomorskim lukama imalo je ja posledicu sve veće zaostajanje i gubljenje konkurentnosti u odnosu na luke u Italiji i Grčkoj. Tako su u 1985. godini sve naše pomorske luke izmanipulisale nešto više od 84 hiljada TU jedinica, odnosno za oko hiljadu jedinica manje od Trsta.⁴ Ili, od ukupnog prometa robe u našim lukama samo 1% čini kontejnerski prevoz a on je neophodan uslov za izvoz u mnoge razvijene zemlje.⁵

Zbog svega navedenog u toku je proces saobraćajne izolacije Jugoslavije kako u sektoru železničkog, tako i u pomorskom saobraćaju. Ako se taj proces ne zaustavi, ako se uopšte može zaustaviti jer to ne zavisi samo od nas, Jugoslavija će definitivno izgubiti prirodnom date komparativne prednosti u sektoru saobraćaja. Svrstavanjem saobraćaja u najuže jugoslovenske razvojne prioritete i njihove stvarne realizacije, bitnim poboljšanjem kvaliteta usluga i organizovanosti — proces saobraćajne izolacije naše zemlje bi verovatno bio bar usporen a u perspektivi i zaustavljen, pa bi i devizni priliv u ovom sektoru u dugom roku mogao relativno dinamično rasti. U protivnom on bi stagnirao pa čak i opadao.

Razvoj saobraćaja svih vrsta je jedan od preduslova i za razvoj međunarodnog turizma — sektora u kome Jugoslavija ima najveće prednosti i šanse.

Turizam se svrstava u najdinamičnije sektore svetske privrede. Većina eksperata iz ove oblasti veruje da će se relativno brzi razvoj turizma u svetu nastaviti i do 2000. godine, kad bi broj turista mogao premašiti i 2 milijarde.

Daljnje povećanje slobodnog vremena i rast životnog standarda svetskog stanovništva imaće za rezultat da će sve manji deo dohotka odlaziti za podmirenje primarnih potreba, a sve veći na zadovoljenje drugih potreba uključujući putovanja i duži boravak u inostranstvu. Dalje promene u strukturi svetskog stanovništva, kao i jačanje socijalističkog odnosno javnog sektora u svetskoj privredi, uticaće na povećanje udela radnika i službenika koji imaju plaćene dane odmora i bolovanja. Potrebe za odmorom i putovanjem će rasti i zbog prirode budućih poslova koji će sve više biti specijalizovani, fragmentarni i rutinski, a sve manje individualizovani, što će stvarati potrebu za bežanjem od neprijatne svakodnevnice radne sredine. Dalji očekivani razvoj transportne tehnologije, naročito avionskog saobraćaja i široke mogućnosti koje on pruža čine, i činiće putovanje avionom dostupnim sve širem sloju svetskog sta-

⁴ Podatak je izneo Ivan Brnelić, republički sekretar za saobraćaj u razgovoru sa novinarom NIN-a. NIN, 13. jun 1986, str. 16.

⁵ Podatak je izneo Željko Lužavec u istom broju NIN-a.

novništva. I komunikaciona tehnologija, naročito razvoj televizije, proširuje i proširivaće čovekovu svest o svetu i prirodi i jačaće njegovu želju za putovanjem. Viši nivo obrazovanja svetskog stanovništva u celini takođe će stvarati želju za putovanjima i boravkom u inostranstvu. Eventualna nova energetska kriza koja bi se mogla ponovo javiti sredinom naredne decenije mogla bi u izvesnoj meri nepovoljno uticati i na razvoj turizma. S druge strane, eventualni razvoj novih izvora energije i njena primena u transportu mogli bi čak i ubrzati razvoj svetskog turizma. Eventualne nepovoljne posledice energetske krize mogle bi biti, pored faktora o kojima je bilo reči, kompenzirane još nekim činiocima. To su, pre svega, produženje ljudskog života, bolje prilagođavanje turističke ponude potrebama starijeg stanovništva, eventualno popravljavanje političke klime u svetu i bolja opšta koordinacija i usavršavanje organizacije i marketinga u turističkoj privredi.

Realno je očekivati da će se međunarodni turistički promet do kraja ovog veka povećati po prosečnoj godišnjoj stopi od 4—4,5%, ali da će se s obzirom na rast kupovne moći turista koji odlaze u inostranstvo i obogaćivanje turističke ponude turistička potrošnja realno povećavati po stopi koja bi bila za oko dva indeksna poena veća tj. po stopi od 6—6,5% godišnje.

Mediteran će vrlo verovatno ostati jedno od najatraktivnijih područja svetskog turizma. Čežnja za jugom će biti posebno izražena kod stanovništva severne i istočne Evrope, čiji će dohodak dalje rasti i dostići visok nivo. Bitna pretpostavka za održavanje atraktivnosti Mediterana jeste zajednička uspešna akcija zemalja ovog područja radi očuvanja prirodne sredine tj. čistoće morske vode i primorskih turističkih mesta.

Jugoslavija i u sektoru turizma nije valorizovala izuzetne komparativne prednosti koje u ovom sektoru ima i pored toga što njeno učešće u međunarodnom turizmu Evrope poslednjih godina iznosi 3 do 4%. Ona bi trebalo da forsira razvoj turizma jer bi on mogao da apsorbuje deo mlade visokoobrazovane nezaposlene radne snage a posebno jer on može da obezbedi ekonomičan priliv konvertibilnih deviza.

Jugoslavija ima više (nego neke konkurentske zemlje Mediteranskog područja) vrlo atraktivnih predela, u kojima bi do 2000. godine mogli da se podignu turistički kapaciteti sa dobrim izgledom da se oni dobro plasiraju na svetskom turističkom tržištu. Međutim, Jugoslavija mora računati sa povećanjem konkurentske ponude iz nekih zemalja u razvoju naročito iz Sredozemlja (Turska, Kipar, Tunis, Alžir i dr.).

Jugoslavija bi svoju turističku ponudu trebala znatno više da orijentiše i prilagodi — stranim turistima penzionerima. Za takvu orijentaciju postoje i eksterni i interni razlozi i opravdanja.

Dalji rast životnog standarda stanovništva i niz drugih faktora omogućavaće sve većem broju penzionera da odmor provode u inostranstvu — pogotovu u vansezoni i podsezoni. Pored toga struč-

njaci OECD-a projektuju značajno povećanje broja penzionera u odnosu na radnu snagu u gotovo svim razvijenim zemljama: u SAD od 24,0% (u 1985. god.) na 25,6% u 2010 i 41,5% u 2030 godini, u Japanu sa 18,3 na 40,1%, odnosno 42,7%, SR Nemačkoj sa 29,0% na 40,8%, odnosno 63,6%, Francuskoj sa 31,0% na 39,5%, odnosno 54,6%, Italiji sa 27,1% na 33,6%, odnosno 46,5%, Kadani sa 16,0% na 22,6%, odnosno 39,4%, dok bi u V. Britaniji procenat pao sa 30,3% na 28,1% u 2010. godini ali bi 2030 godine bio povećan na 37,6%.⁶

Jugoslavija bi već i sada morala da preduzme odgovarajuće mere za privlačenje stranih turista — penzionera u vansezoni i podsezoni jer je stepen korišćenja njenih turističkih kapaciteta u to vreme vrlo nizak. Ona bi takođe morala znatno više da koristi i forsira privlačenje turista-perzionera u banje, s obzirom da raspolaze izuzetnim bogatstvom u mineralnim i lekovitim vodama i da se nalazi u neposrednoj geografskoj blizini niza zemalja zapadne Evrope koje imaju vrlo visok nivo per capita dohotka i koje će dinamično povećavati udeo penzionera u ukupnoj populaciji.

S obzirom da je dnevna potrošnja stranih turista u Jugoslaviji vrlo niska, Jugoslavija samo preko bogatije turističke ponude, preko podizanja kvaliteta svoje ponude, pansionskih i vanpansionskih usluga, razvoja infrastrukture i sl, može računati sa dinamičnijim rastom devizne turističke potrošnje. Zbog toga, elementima podizanja kvaliteta usluga stranim turistima Jugoslavija mora poklanjati izuzetnu pažnju, a tu napredak nije isključivo zavisano od novih investicionih ulaganja.

Osnovni problem razvoja inostranog turizma u Jugoslaviji biće nedostatak investicionih sredstava, a dinamičniji rast inostranog turizma u Jugoslaviji podrazumeva povećanje osnovnih a naročito komplementarnih kapaciteta, odnosno obezbeđenje obimnih investicionih sredstava. Zbog toga, razvoj turizma mora biti svrstan u najuže prioritete u dugoročnom razvoju zemlje, pogotovu ako se ima u vidu da je najveći deo turističkog deviznog priliva u konvertibilnim valutama i da Jugoslavija verovatno najjeftinije dolazi do deviza preko turizma. Trebalo bi više stimulisati zajednička ulaganja sa stranim partnerima, a posebno ulaganja naših građana u apartmane i kuće za kojima će tražnja inostranih turista biti natprosečna.

Polazeći od vrlo niskog nivoa, neto devizni priliv od investicionih radova u inostranstvu se vrlo dinamično povećavao zaključno sa 1979. godinom, kada je dostignut rekord od 420 miliona dolara. Nakon toga dolazi do drastičnog pada neto deviznog priliva od investicionih radova u inostranstvu, tako da je on u 1984. godini iznosio samo 86 miliona dolara. Od eksternih faktora na ovaj vrlo neprijatan trend izvestan uticaj su imali: osetno smanjenje udela investicija u raspodeli društvenog proizvoda kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju, pad cene nafte i sve izraženiji problemi

⁶ *The Economist*, june 14, 1986, p. 67.

spoljne likvidnosti nekih zemalja izvoznica nafte u kojima jugoslovenske građevinske i inženjering organizacije obavljaju najveći deo investicionih radova, teški problemi eksterne likvidnosti niza zemalja u razvoju, povećanje konkurentnosti građevinarstva i inženjering firmi iz razvijenih a posebno nekih tzv. novoindustrijalizovanih zemalja, sve izraženija praksa da se umesto isplate za investicione radove isporučuje roba (pre svega nafta) a to se u našoj statistici ne registruje kao devizni priliv od investicionih radova u inostranstvu. Uz to, ne mali doprinos imali su i unutrašnji faktori među kojima se ističu nedovoljna organizovanost i povezanost građevinarstva, inženjering organizacija, proizvođača opreme i proizvođača reprodukcionog materijala, nedostatak trajnijeg i konkretnijeg sistema kreditiranja investitora iz zemalja u razvoju, mere ekonomske politike koje su smanjivale dohodovnu motivisanost za investicione radove u inostranstvu i dr.

Mnogi od ovih ograničavajućih faktora biće prisutni i u narednom periodu. S obzirom da eksterni uslovi za investicione radove neće biti znatno povoljniji nego što su bili poslednjih godina i da na njih Jugoslavija ne može uticati, jedini način da se trend deviznog priliva od investicionih radova preokrene naviše — jeste uspešno rešavanje svih navedenih i drugih unutrašnjih problema. To je nužno ne samo zbog potrebe rasta deviznog priliva već i zbog nužnosti zapošljavanja slobodnih kapaciteta u jugoslovenskom građevinarstvu koji će biti prisutni u dugom nizu narednih godina.

S obzirom da se u međunarodnom prometu usluga povećava učešće netradicionalnih usluga i da će se taj trend i dalje nastaviti, Jugoslavija bi morala i tim uslugama poklanjati veću pažnju kako bi bar pratila dinamiku njihovog razvoja u svetu.

Imajući u vidu da u međunarodnoj razmeni proizvoda i usluga i znanja klasičnu trgovinu sve više zamenjuju tzv. viši oblici saradnje među kojima se ističu dugoročna proizvodna kooperacija, zajednička ulaganja, inženjering, dugogodišnja isporuka robe po osnovu kreditiranja, podizanje novih ili ulaganje stranih partnera u rekonstrukcije postojećih kapaciteta (s tim što se ulog stranih partnera vraća proizvodnjom iz tih kapaciteta), franšiznog i dr. i da ovi oblici obezbeđuju veću ravnopravnost partnera i dugoročnost saradnje — Jugoslavija ih mora stimulisati i forsirati i što brže prevazilaziti sadašnji njihov nizak nivo.

Izvesno je da će visoka zaduženost zemalja u razvoju ostati i do kraja ovog veka i da će to imati za posledicu dalji rast tzv. vezane međunarodne trgovine koju ne prati plaćanje već kontraisporuka robe. Neosporno je da će i jugoslovenski dug prema inostranstvu ostati visok i da će Jugoslavija imati problema za obezbeđenje nužnog obima deviza bar do kraja ovog veka i da će zbog svega toga ovaj oblik trgovine kao nužno zlo i u strategiji ekonomskih odnosa Jugoslavije sa inostranstvom imati odgovarajuće mesto. Ovu formu saradnje treba razvijati ako je ona racionalna sa stanovišta

zemlje u celini i ako doprinosi ukupnom porastu spoljnotrgovinske razmene a svojom egzistencijom ne smanjuje mogućnost klasičnog izvoza a pogotovo izvoza preko viših oblika saradnje.

Doznake jugoslovenskih radnika zaposlenih u inostranstvu znatno su doprinele i još uvek, iako osetno smanjene, doprinose eksternoj likvidnosti zemlje i predstavljaju dodatni izvor akumulacije. Međutim, uz finansijski pozitivan efekat jugoslovenske ekonomske emigracije, odlazak sve većeg broja visokvalifikovanih i najkreativnijih jugoslovenskih stručnjaka na rad u inostranstvo imao je niz nepovoljnih efekata na jugoslovensku privredu.

S obzirom na probleme nezaposlenosti u razvijenim zemljama zapadne Evrope koji će biti prisutni bar do kraja ove dekade, ulazak Španije i Portugalijske u EEZ, već ispoljeni trend smanjenja broja naših radnika zaposlenih u ovim zemljama, sve veći udeo radnika koji sa porodicima borave u inostranstvu, mere stimulacije pa i pritiska na strane radnike da se vrate u svoje domovine, realno je očekivati da će se trend smanjenja doznaka i dalje nastaviti. Jugoslavija bi morala preduzeti adekvatne stimulatívne mere za privlačenje znatnih ušteđevina naših radnika zaposlenih u inostranstvu.

Na kraju treba istaći da je za ostvarenje nužne dinamike rasta izvoza i deviznog priliva neophodno bitno unaprediti i modernizovati spoljnotrgovinsku mrežu kako u zemlji tako i u inostranstvu. Međutim, to kao i mnogo što-šta drugo o čemu je bilo reči, neće biti moguće ostvariti bez većih promena u političkom i privrednom sistemu.

Prof. dr Mladen KOVAČEVIĆ

STRATEGY OF ECONOMIC RELATIONS OF YUGOSLAVIA WITH
FOREIGN COUNTRIES TO THE END OF THIS CENTURY

(Summary)

The long-term strategy of Yugoslavia's international trade is determined to a large extent by various factors, among which we would like to emphasize the following:

- a) the need for a rather rapid economic development and an improved quality of this development;
- b) the necessity to reduce the foreign indebtedness of the country, particularly as regards the convertible currency area;
- c) the external environment or rather changes taking place in the world economy and in the international trade and the country's need to follow these changes and to adjust itself to them.

The high indebtedness of developing countries is likely to persist until the end of this century, entailing the further expansion of types of inter-

national trade in which no money is used so that goods are delivered in return for the goods received. There is no doubt that the Yugoslav foreign indebtedness is going to remain high and that it will be difficult for Yugoslavia to provide the necessary amount of foreign exchange to the end of this century so that this form of trade will necessarily occupy a significant place in the strategy of Yugoslavia's international trade. This form of cooperation must be developed if it produces good results for the country as a whole and if it contributes to the expansion of foreign trade in general, without curbing the classical export, particularly the export by way of advanced forms of cooperation.

The remittances by Yugoslav workers employed abroad have improved greatly the country's external liquidity, being an additional source of accumulation. Even though they have been reduced considerably, they still have a favourable effect on the Yugoslav liquidity. However, in addition to favourable financial effects of the Yugoslav economic emigration, there must be mentioned also various adverse effects on the economy due to the heavy skilled labour from Yugoslavia.

It is to be expected that the trend of remittances will continue to be downwards for various reasons. Some of them are the unemployment in developed West-European countries, which is likely to persist until the end of the present decade at least, Spain's and Portugal's admission to the European Economic Community, the already discernible declining trend in the number of Yugoslavs working in West-European countries, the rising number of workers living abroad with their families, various stimuli and even pressures exerted on Yugoslav and other foreign workers to return home. Yugoslavia ought to take various measures to attract larger savings of our workers employed abroad.

Finally it must be emphasized that the foreign trade net both in the country and abroad ought to be improved in order to foster the expansion of exports and a heavier inflow of foreign exchange. However, this requirement as well as others which have been discussed in this paper can be met only if radical changes are made both in the political and in the economic system of the country.